

23-dars. INTERNET XAVF-XATARLARI VA ULARDAN SAQLANISH

Internet jadal rivojlanib borgani sayin turli xavf va xatarlar ham ortib bormoqda, ko'plab hollarda real hayotda ham uning ta'sirini kuzatish mumkin. Real dunyodagi muloqot qoidalarini Internetdagi virtual olamga ham taalluqli: "O'zinga qanday munosabatda bo'lishlarini istasang, o'zgalar bilan ham shunday munosabatda bo'l". Virtual olamda xabarni qabul qiluvchi shaxs mutlaqo boshqa madaniyatga mansub bo'lishi mumkin, bunday holat esa tushunmovchiliklar yuzaga kelishi xavfini tug'diradi. Masalan, hazil-mutoyibani tushunish bevosita madaniy an'analar hamda tarbiya bilan bog'liq bo'lganligi sababli, kim bilan muloqot qilayotganingizni bilmasdan turib, hazil qilishda ehtiyot bo'lganingiz ma'qul. Ayniqsa, yuzingiz ifodasini suhbatdoshingiz ko'rmasa, gapingiz ohangini his qilmasa, unga hazildan iborat xabar uzatish qiyin.

Demak, Internet tizimida boshqa shaxslarga nisbatan tarmoq odob-axloq qoidalariga rioya etgan holda munosabatda bo'lish Internetdan foydalanish madaniyatini anglatar ekan.

Internet keng muloqot vositasi bo'lgani bois, undan foydalanishda o'ziga xos qoidalariga amal qilish lozim. Quyida keltirilgan qoidalar odob-axloqning umumiy qabul qilingan me'yorlari hisoblanadi:

TAYANCH TUSHUNCHALAR

Virtual (lot. *virtualis*) – o'ylab topilgan, xayoliy.

Virtual olam – Internet muhiti.

Ijtimoiy tarmoq – foydalanuvchiga matn, rasm, video kabi materiallarni ochiq foydalanish uchun yuklash, boshqalar bilan suhbatlashish, boshqalar joylashtirgan materiallarga izohlar qoldirish imkonini beruvchi saytlar majmui, masalan, Facebook, Instagram, Telegram va h. k.

Fishing (ing. *balig ovlash*) – fuqarolarning bankdagi hisob raqamlaridan pul yechib olish maqsadida ularning shaxsiy bank hisob raqamlari, xususan, shaxsiy identifikatsiya raqamlari (PIN) haqidagi ma'lumotlarni olish jarayoni.

Gruming – tahdid va shantaj qilish maqsadida voyaga yetmaganlar bilan Internet orqali o'rnatiladigan aloqa.

Bulling – axloqsiz xatti-harakatlar.

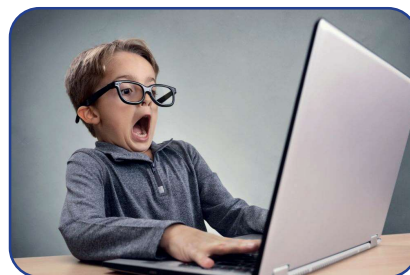
Profil yaratish – shaxsiy ma'lumotlarni kiritish yo'li bilan saytlarda ro'yxatdan o'tish; shaxsiy ma'lumotlar orqali o'zini boshqa foydalanuvchilarga tanitish.

- boshqa shaxs tomonidan yaratilgan asar (masalan, rasm, qiziqarli maqola, qo'shiq, musiqa, kino yoki boshqa nashr etilgan asar)larni ruxsatsiz tarqatish, undan nusxa ko'chirish yoki plagiat orqali MUALLIFLIK HUQUQINI BUZISH MUMKIN EMAS;
- Internetda noto'g'ri AXBOROTNI TARQATISH MUMKIN EMAS. Bunday axborotga grafik muharrirlarda qayta ishlangan tasvir, ijtimoiy tarmoqlarda berilgan yolg'on xabarlar kiradi;

- inson shaxsiy hayotiga daxldor ma'lumot va tasvirlarni ular RUXSATISIZ TARQATISH MUMKIN EMAS. Sinfdozlaringiz yoki boshqa kimsalarni yashirin tarzda tasvirga olish, ular haqidagi ma'lumotlarni ularning ruxsatisiz boshqalarga tarqatish mumkin emas.

Internet xatarlari

Shaxs yoshiga to'g'ri kelmaydigan saytlar. Internet barcha yoshdagi foydalanuvchilar uchun xilma-xil saytlarni taklif etadi va shu orqali ommaviy foydalanuvchilar hamda alohida guruhlarining turli qiziqishlarini qondiradi. Shunga qaramay, bolalar va o'smirlar saytlarning hammasidan ham foydalanishi mumkin emas. Yoshga to'g'ri kelmaydigan saytlar, xususan, kattalar uchun mo'ljallangan ma'lumotlar bolalarga zarar yetkazishi mumkin. BEXOSDAN SHUNDAY SAYTLARGA KIRIB QOLSANGIZ, ULARNI DARHOL YOPING YOKI KATTALARGA MUROJAAT ETING.

Saytlarning tekshirilmasligi. Internetdagi ma'lumotlar mutaxassislar tomonidan tekshirilmaydi. Shunday ekan, ma'lumotlarga tanqidiy yondashishni o'rganish va ularning hammasiga ham ko'r-ko'rona ishonavermaslik kerak. ONLAYN TAQDIM ETILGAN AXBOROTLARNING HAMMASIGA HAM ISHONIB BO'LMAYDI.

Reklama ko'rinishidagi nomaqbul ma'lumotlar. Bolalarga mos bo'lmagan reklama ta'sirida ularga mo'ljallanmagan tovar va xizmatlar (masalan, plastik jarrohlik)ni sotib olish mumkin. Foydalanuvchi o'z shaxsiy ma'lumotlari (ismi, yoshi, jinsi)ni qancha ko'p oshkor qilsa, reklamada ishtirok etish yoki lotereya o'ynashga taklifnoma olish ehtimoli shuncha katta bo'ladi. SAHIFALARDA O'ZINGIZ HAQINGIZDAGI SHAXSIY MA'LUMOTLARNI YOZISHDA EHTIYOT BO'LING.

Shaxsiy hayot daxlsizligi. Internetdan joy olgan ma'lumotlar cheklanmagan vaqt davomida butun dunyo bo'ylab aylanib yurishi mumkin. Siz yaxshi niyatda qo'ygan matn va rasmlaringiz qayta ishlanib, sizning hayot daxlsizligingizga putur yetkazishi ehtimoli mavjud. Shu sababli, shaxsiy ma'lumotlaringizning hammasini ham Internetga joylayvermang. INTERNET MUHITINING O'ZIGA XOS JIHATLARINI INOBATGA OLING.

Zararli maslahat. Internetdagi forumlar, bloglar va boshqa saytlar foydalanuvchilarga axborot va maslahatlar almashish uchun platforma ochib beradi. Umuman olganda, yordamning bunday turi juda foydali, lekin nomaqbul, hatto zararli maslahatchilar bilan aloqa o'rnatilishiga olib kelishi ham mumkin. Zararli maslahat olish xatari, xususan, bolalar va o'smirlarning shunday maslahatlarni olish xatari doimiy veb-saytlarga nisbatan ijtimoiy tarmoqlarda ancha yuqori. INTERNETDAGI BUNDAY MASLAHATLARGA AMAL QILISHDAN AVVAL BU BORADA KATTALAR BILAN FIKRLASHIB OLISH ZARUR.

Fishing (pul o'g'irlash, firibgarlik) – mashhur brend, bank va boshqa xizmatlar nomidan elektron pochta xabarlarining yuborilishi. Masalan, sizga "1000 dollar pul yutib oldingiz, bank karta ma'lumotlaringizni yuborsangiz, sizga yutuqni jo'natamiz" kabi xabar kelishi mumkin. Yodingizda bo'lsin, bank hech qachon sizdan hisob raqamingiz, parol va boshqa ma'lumotlaringizni taqdim etishni so'rab xat yubormaydi. O'smirlar soxta veb-sayt, xabarlarini haqiqiydan ajrata olishmaydi. Shu sababdan o'zlari bilmagan holda, ota-onalari yoki aka-opalarining bank ma'lumotlarini oshkor qilib qo'yishi mumkin.

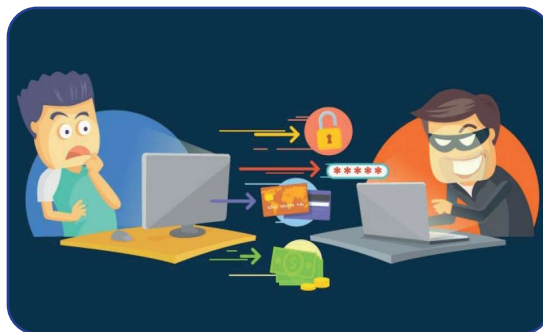

Savdodagi firibgarliklar. Virtual sotuvchi o'zining sifatli tovar yoki xizmatini tavsiya qiladi, to'lov amalga oshirilganidan keyin esa tovar yoki xizmat aytilgan tavsiflarga ega bo'lmasligi yoki umuman xaridorga yetkazib berilmasligi mumkin. Savdodagi bunday holat firibgarlik deb ataladi. INTERNET ORQALI SAVDONI AMALGA OSHIRISHDA KATTALARDAN YORDAM SO'RASH LOZIM.

Gruming – o'z yoshini yashirgan holda bolalar va o'smirlar bilan Internet orqali o'rnatilgan aloqa. Buning uchun ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta xabarlar, onlayn o'yin chatlari va boshqa veb-saytlardan foydalaniladi. Gruming bilan shug'ullanuvchi nopok shaxs sovg'a berish yoki muammoni hal etish bo'yicha o'z yordamini tavsiya etib, uchrashuv belgilashi ham mumkin. INTERNETDA O'ZINGIZ TANIMAGAN SHAXSLAR BILAN MULOQOT QILMANG.

Bulling – boshqalarga turli yo'llar bilan ozor yetkazish. Internet tufayli bunday salbiy jarayonlar yengillashdi, pinhona ish qilish uchun imkoniyatlar yaratildi. Internetning anonimligi hisobiga ayrim nopok shaxslar haqoratli matnlar yozishi, turli rasmlarni yuborishi mumkin. Chunki ular o'z raqibining yuzini ko'rmaydi va o'z harakatining oqibati haqida o'ylamaydi. Shuning uchun ham Internetda begonalar bilan do'stlashmang, qandaydir kelishmovchilik yuzaga kelsa, darhol aloqani uzing.

Profil yaratish. Ijtimoiy tarmoqlarda boshqalarga o'zini tanishtirish maqsadida profil yaratish uchun foydalanuvchi o'z shaxsiy axborotlarini taqdim etishi lozim. O'smirlar va yoshlar bunday jarayonga juda qiziqishadi va ba'zan shaxsiy manzili yoki telefon raqamlarini ham taqdim etishadi. Aksariyat ijtimoiy tarmoqlar muloqot ma'lumotlarini ko'rsatgan shaxslarga reklamalarni yuboradi.

Foydalanuvchi o'zi haqida qanchalik ko'p ma'lumot bersa, reklama shunchalik yo'naltirilgan bo'ladi. Foydalanuvchilarning profillari veb-saytlarning ma'lumotlar bazasidan o'rin oladi. Platformaning provayderi istalgan vaqtda bu ma'lumotlarni uchinchi shaxsga sotib yuborishi ham mumkin.

Internetga tobelik

Internetga tobelik hozirgi kunda dunyodagi eng jiddiy muammolardan biriga aylandi. Ajoyib aloqa vositasi bo'lgan Internet orqali do'st topish imkoniyati sifatida kompyuter o'yinlari o'smirlar va yoshlarning bo'sh vaqtini egallagan eng mashhur faoliyatga aylandi. Internet videolarini cheksiz vaqt davomida tomosha qiluvchi, keraksiz ma'lumotlarni titkilab o'tiruvchi foydalanuvchilar ko'pchilikni tashkil etadi. Ular ba'zan Internetda o'tkazgan vaqtlarini sezmaydilar ham. Bunday holat Internetga tobelikning dastlabki belgilaridir. Kelajakda muammolarga duch kelmaslik uchun, Internetdan foydalanish vaqtini cheklash maqsadga muvofiqdir.

TAYANCH TUSHUNCHALAR

Internetga tobelik – Internetga bog'lanib qolish, vaqtning aksariyat qismini Internetda o'tkazish.

Quyida Internetga tobe bo'lib qolish, uning inson psixologiyasi va xatti-harakatlariga salbiy ta'siri, bu salbiy ta'sirlarni qanday bartaraf etish yo'llarini keltirilgan:

Internetning salbiy ta'sirlari	Internetga tobelikni bartaraf etishning yo'llari
Internetda behuda ketgan vaqtni ota-ona va yaqinlardan yashirish, natijada yolg'on so'zlash.	Internetda bo'lgan vaqtni muntazam ravishda kuzatib borish.
Atrofda kechayotgan voqealarga loqayd munosabatda bo'lish, faqat virtual olam haqidagina o'ylash.	Bo'sh vaqtni toza havoda o'tkazish, sport bilan shug'ullanish, qiziqarli kitoblarni o'qish.
Boshqalar bilan muloqotdan qochish, jamoat joylariga bormaslik, do'stlar va yaqinlar bilan kam aloqada bo'lish yoki umuman aloqada bo'lmaslik, ulardan uzoqroq turishga harakat qilish.	Sinfdoshlar, qarindoshlar va do'stlar bilan haqiqiy muloqotga ko'proq vaqt ajratish, Internetdan kamroq foydalanish.
Oilaviy munosabatlarning o'zgarishi, ota-onalar, yaqinlar o'rtasida nizolarning kelib chiqishi.	Uy yumushlarida ota-onalarga qarashish, yaqinlar bilan qiziqarli o'yinlar o'ynash.
Uy vazifalarini bajarish o'rniga onlayn o'yinlarni o'ynash, bo'sh vaqtlarni keraksiz saytlar yoki suhbatlarda o'tkazish natijasida o'zlashtirish baholarining pasayishi.	Internetdan faqat foydali va kerakli ma'lumotlarni olish uchun foydalanish. Vaqtdan unumli foydalanib, kun tartibini yaratish va unga rioya qilish.

Kompyuter o'yinlari

Elektron o'yinlar o'zaro harakatga asoslangan bo'lib, har bir o'yinchining harakati o'yinning keyingi kechishiga ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan, o'yinga mukkasidan ketish kitob o'qishga kirishib ketishga nisbatan oson va tez kechadi. Ayrim o'yinchilar me'yorni unutgan holda o'yinga o'ta berilib ketadi, bunday holat esa o'yinga tobelikni keltirib chiqaradi. Bunday "o'yinchi"larga o'z vaqtida yordam ko'rsatish zarur. Eng avvalo, bu shunchaki virtual o'yin ekanligi va haqiqatdan ancha yiroqligini unutmaslik kerak. Hech kim superqahramon yoki dovyurak poygachi emas. O'yinchi virtual poygada g'olib chiqishi, aslida esa mashina boshqarishni umuman bilmasligi mumkin.

Internetdan foydalanishda xavfsizlik qoidalariga amal qiling:

- 1) shaxsiy ma'lumotlaringizni Internetga joylashtirmang;
- 2) rasm o'rniga avatardan foydalaning;
- 3) shubhali saytlarga kirmang;
- 4) faqat o'zingiz tanigan shaxslar bilangina muloqot o'rnating;
- 5) axborot manbasi (muallif yoki sayt)ni ko'rsatmasdan nusxa ko'chirmang;
- 6) ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilishda har doim axloqli bo'lishga harakat qiling;
- 7) birovlar nomidan xabar yozmang, boshqalar parollarini buzmay;
- 8) Internetda yot kompyuterda ishlaganingizda ishni tugatgandan keyin, brauzerning "History" qismidan tashrif buyurgan saytlaringiz ro'yxatini o'chirib tashlang;
- 9) Internetda nazoratsiz ko'p vaqt o'tkazishdan saqlaning, foydasiz ishlar bilan shug'ullanmang.

AMALIY MASHG'ULOT

1. Internetning salbiy ta'sirlari.

Juftliklarga bo'lining. Internetga tobekik belgilari asosida sinfdoshingizning Internetga bog'lanib qolgan yoki qolmaganligini aniqlang. Yana qanday fe'l-atvorlar Internetga bog'lanib qolganligini ko'rsatadi?

2. Internetga bog'lanib qolish muammolarini bartaraf etish.

Bunday holatdan chiqish uchun sinfdoshingizga qanday tavsiyalar berasiz? Tavsiyalaringizni yozing.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Nima uchun yoshlar Internetdan foydalanishni yaxshi ko'radi?
2. Internet xavf-xatarlari deganda nimani tushunasiz?
3. Internetda qanday xavf-xatarlar mavjud?
4. Internetdagi ma'lumotlar ishonchlimi? Nima uchun?

UYGA VAZIFA

Quyida ijtimoiy tarmoqda ro'yxatdan o'tgan ikki nafar foydalanuvchi profilida ko'rsatilgan ma'lumotlar berilgan. Ular bilan tanishib chiqib, bu ma'lumotlarning ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatilishi qanchalik to'g'ri ekanligini tahlil qiling.

1-foydalanuvchi profili ma'lumotlari

Men, Lola Asilova, 11 yoshdaman. Toshkent shahrida istiqomat qilaman.

Toshkent shahrining Yakkasaroy tumani Rakat mahallasidagi hovlilardan birida ota-onam, ukam va singlim bilan turaman. Men 443-maktabda o'qiyman.

Mening orzuyim – yaxshi dizayner-stilist bo'lish. Shu kunga qadar bir nechta moda variantlarini yaratganman, ularni shaxsiy saytimda ko'rishingiz mumkin:

www.dizaynerlola.com. Dizayn va moda sohasidan tashqari dugonalarim bilan sayr qilishni xush ko'raman. Dugonalarim ichida eng yaqinlari – Sanobar va Komila. Sanobar mahalladoshim, u ham men kabi 11 yoshda. Bo'sh vaqtlarimizda biz Bobur sayilgohiga velosiped haydagani borib turamiz. Elektron pochta manzilim: lolaasilova@gmail.com; telefon raqamim: +99897 777 77 77.

2-foydalanuvchi profili ma'lumotlari

Barchaga salom! Men Toshkent shahrida umumta'lim maktablarining birida o'qiyman. Menga avtomashinalar suratini yig'ish, bo'sh vaqtlarimni sport bilan o'tkazish yoqadi. Orzularimdan biri yaxshi muhandis bo'lish. Bu soha men uchun xobbi desam ham bo'ladi.

Profil ma'lumotlarini tahlil etish jadvali

_____ – foydalanuvchi profili ma'lumotlari

Onlayn profilda aniqlash mumkin bo'lgan ma'lumotlar	Ma'lumotlarni oshkor etishning foydali va xavfli jihatlarini tahlil etish
Ismi ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar ismi ko'rsatilgan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring. Agar ismi ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring.
Jinsi ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar jinsi ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring.
Yoshi ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar yoshi ko'rsatilgan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring. Agar yoshi ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring.
Maktabi ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar maktabi ko'rsatilgan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring. Agar maktabi ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring.
Sevimli mashg'uloti ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar sevimli mashg'uloti ko'rsatilgan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring. Agar sevimli mashg'uloti ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring.
Mobil telefon raqami ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar mobil telefon raqami ko'rsatilgan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring. Agar mobil telefon raqami ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Misol keltiring.
Elektron pochta manzili ☐ Ha ☐ Yo'q	Agar elektron pochta manzili ko'rsatilgan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Kim uchun? Misol keltiring. Agar elektron pochta manzili ko'rsatilmagan bo'lsa, bu qaysi vaziyatlarda foydali yoki xavfli? Kim uchun? Misol keltiring.

Ikkala foydalanuvchi profili ma'lumotlarini yuqoridagi jadval asosida tahlil qiling va xulosa chiqaring. Sizningcha, ijtimoiy tarmoqlarda do'stlar bilan suhbatlashganda yana nimalarga e'tibor qaratish va nimalar haqida sukut saqlash lozimligini ayting.